

ISBN 966-02-3270-4

Національна Академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 10

Київ 2005

© М. С. Грушевський НАНУ, 2005
ISBN 966-02-3270-4

ISBN 966-02-3570-4

Десятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, доповіді, нариси та рецензії, підготовлені аспірантами та молодими вченими.

Редакційна комісія

Павло Сохань (відповідальний редактор),
Віктор Брехуненко (відповідальний секретар),
Анатолій Бойко, Олександр Маврін, Надія Миронець,
Юрій Мицик, Всеволод Наулко,
Василь Ульяновський

-3275-

Редактори

Юлій Шелест, Анатолій Янченко

Коректори

Оксана Купень, Наталя Шевченко

Оригінал-макет

Ірини Тищенко

Ярослави Ленго

© Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2005

© Автори статей, 2005

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

Зміст

- Олександр КИСЛИЙ. Найдавніші письмові джерела. Проблема прямого та опосередкованого відношення до історії України. 5
- Григорій САВЧУК. Коронація у Східній Європі в середині XIII ст. як історичне й політичне явище (порівняльний аналіз на прикладі Данила Галицького та Міндовга Литовського). 21
- Віктор АТАМАНЕНКО. Найдавніші описи Острозької волості як джерело з соціально-економічної історії. 44
- Владислав БЕРКОВСЬКИЙ. Матеріали у фондах архіву Сангушків до дослідження торгівлі Волинського воєводства початку XVII ст. 84
- Оксана ПОТИМКО. Братські шпиталі Львова XVI–XVIII ст. 97
- Дмитро РИБАКОВ. “Земельний казус” дяка Івана Тимофієва – автора Временника на тлі історії тексту та атрибуції твору. 117
- Прасковія СТЕПЕНЬКІНА. Історіографія дослідження “Палінодії” Захарії Копистенського. 151
- Петро КУЛАКОВСЬКИЙ. Новгород-Сіверський напередодні та в роки Смоленської війни 1632–1634 рр. 162
- Ярослава ГОРОВА. Щоденник Йоганна Майера як джерело до історії Кримського Ханства середини XVII ст. 183
- Іван СИНЯК. Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734–1775). 197
- Тетяна КУЗИК. Коли Лука Яценко-Зеленський бував у Запорозькій Січі? 216
- Геннадій ШПИТАЛЬОВ. Особливості військової педагогіки та бойової і фізичної підготовки на Запорожжі в період існування Нової Січі. 225
- Володимир МІЛЬЧЕВ. У пошуках “Антисічі”: запорозькі осередки за межами вольностей (1740–1760-і рр.). 231
- Роман МОЛДАВСЬКИЙ. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії у фонді 52 Російського державного військово-історичного архіву. 251

<i>Ірина САВЧЕНКО</i> . Адміністративний устрій Азовської та Новоросійської губерній (1775–1783 рр.).	259
<i>Юлія ГОЛОВКО</i> . Створення службової документації митними установами Південної України (1776–1783 рр.).	282
<i>Вікторія КОНСТАНТИНОВА</i> . Розвиток внутрішньої торгівлі та промисловості у південноукраїнських містах останньої чверті XVIII – середини XIX століття.	292
<i>Ігор КИСЛІЙ</i> . Міщани в структурі населення Російської імперії другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. (за матеріалами “Повного зібрання законів Російської імперії”).	305
<i>Іван ДЗИРА</i> . Козацькі літописи в історичній спадщині Михайла Антоновського.	323
<i>Андрій БОВГИРЯ</i> . Українські історичні хроніки пізньої доби (друга половина XVIII – початок XIX століття).	347
<i>Світлана АНДРЕЄВА</i> . Журнали подорожей до Криму Олександра Никифорова 1744 р. та 1763 р. як джерело до вивчення історії Півдня України.	385
<i>Валентина ПАРАНДИЙ</i> . Особливості формування і трансформації правлячої національної еліти Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.).	398
<i>Валентина ЛОСЬ</i> . Становище уніатського духовенства Правобережної України наприкінці XVIII ст.	412
<i>Ігор ЛИМАН</i> . Духовна освіта на півдні України в період правління Олександра I за документами Повного Зібрання законів Російської імперії.	427
<i>Юлія ЛЮБИНСЬКА</i> . Проблеми історії флоту у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів.	446
<i>Галина БЕЛОУСОВА</i> . Початок радянського архівного будівництва в 1917–1919 рр. і передумови створення архівного законодавства. Внесок В. Л. Модзалевського у створення теоретичних та практичних засад реформи архівної справи.	457
<i>Сергій БІЛІВНЕНКО</i> . Історіографія відкупної системи Південної України.	468
<i>Андрій ПРОКОПЧУК</i> . Українські “переміщені особи” і біженці в Німеччині після Другої світової війни: огляд літератури.	478

Олександр КИСЛИЙ (Київ)

Найдавніші письмові джерела. Проблема прямого та опосередкованого відношення до історії України

Розширення джерелознавчої бази найдавнішої історії України завжди актуально. Така актуальність особливо зростає, якщо мова йде про часи первісного суспільства та письмові джерела. У цьому випадку, звісно, цінність буде мати навіть не пряме, а опосередковане відношення письмових джерел до подій/історичного процесу на території сучасної України. Безумовно, залишається проблема критики і ранжування прадавніх письмових джерел з точки зору їх прямого чи опосередкованого відношення до історії України. Використання цих джерел стає у ряді випадків мовби усталеним, без належного уважного джерелознавчого аналізу.

З початку 90-х рр. минулого сторіччя, після того, як українська історична наука отримала можливість самостійного розвитку, дослідники знову [21, с. 127; 22, с. 18–34 та ін.] звернулися до письмових джерел Стародавнього Світу (Вавилон, Єгипет, Ассирія), оскільки в деяких з них є ремарки, згадування іраномовних кіммерійців (Gimirrai), скіфів (Ašgura-Iškuza), їх вождів та, вірогідно, території найбільш постійного перебування – Північного Причорномор'я, Прикавказзя (Хроніки часів Саргана II – кінець VIII ст. до н. е.; Асархадона, Ашурбаніпала – VII ст. до н. е.). Традиція ототожнення гіміррай з кіммерійцями (Κιμμεριοί) давньогрецьких письмових джерел йде ще з кінця XIX ст. від Г. Вінклера (Winckler H. Altorientalische Forschungen, Bd. 1. Leipzig, 1893) та ін. Сьогодні вона є майже загальноприйнятою завдяки проведеним зіставленням нечисленних імен кіммерійських

⁴¹ Модзолевский В. Малороссийский родословник. – Т. III. – С. 99; Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 108.

⁴² Апанович Е. Рукописная светская книга на Украине XVIII века. – К., 1983. – С. 131.

⁴³ Список опублікований: Летописец краткій... – Житомир, 2001.

⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб., 3862. – Арк. 39–60. Надалі посилання на текст хроніки здійснюватиметься в тексті статті.

⁴⁵ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1870.

⁴⁶ Апанович Е. Рукописная светская книга. – С. 132.

⁴⁷ Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 65.

⁴⁸ Апанович Е. Рукописная светская книга. – С. 132.

⁴⁹ Летопись Грабянки. – М., 1854.

⁵⁰ Вілкул Т. Літописна оповідь 1147 року про вбивство Ігоря Ольговича // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 31.

⁵¹ Цей термін запозичено з праці: Севастьянова А. Русская провинциальная историография XVIII века. – Ярославль, 1988; також його свого часу вживано до означення усіх українських історичних творів 2 пол. XVIII століття: Пыпин А. История русской этнографии. – СПб., 1890. – Т. I. – С. 113.

Світлана АНДРЕЄВА (Херсон)

Журнали подорожей до Криму Олександра Никифорова 1744 р. та 1763 р. як джерело до вивчення історії Півдня України

Перспективи подальшого вивчення історії запорозького козацтва полягають у зверненні до документальних збірок закордонних архівів, а також уважному вивченні наративів XVIII ст.¹

У розширенні джерельної бази й дослідженні таких проблем з історії України XVIII ст., як зовнішньополітичні аспекти існування Нової Запорозької Січі, колонізації Північного Причорномор'я, приєднання Криму тощо, мають значний потенціал матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПІ). З 1992 р. він входить до складу Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації (ІДД МЗС РФ, м. Москва) й охоплює матеріали зовнішньополітичного відомства часів існування імперії (1721–1917 рр.) – Колегії іноземних справ (далі – КІС).

На наш погляд, інтерес представляє комплекс документів, пов'язаний з іменем першого російського консула в Криму Олександра Федоровича Никифорова. Хоча цій особі завжди відводилося належне місце в опублікованих джерельних комплексах та працях з історії російсько-кримських відносин, ще не були введені в науковий обіг його щоденники двох подорожей до Криму – 1744 р. та 1763 р., які в копіях зберігаються в АЗПІ (оригінали, ймовірно, залишалися в Київській генерал-губернаторській канцелярії).

Ці щоденники, разом з іншою офіційною документацією, були обов'язковими звітними документами в Київську генерал-губернаторську канцелярію та в КІС. Щоденники представляють

собою докладний виклад за днями перебігу подій, подорожніх вражень і спостережень за всіма сферами життя в прикордонні та Криму з додаванням копій листування Никифорова з Київською генерал-губернаторською канцелярією, КІС, кримським ханом та Запорозькою Січчю, а також реєстрів взаємних запорозько-татарських претензій.

На підставі аналізу наявних у таких джерелах суб'єктивних спостережень і міркувань, неофіційної інформації, пліток і побутових дрібниць, звісток про настрої різних груп кримського населення, відомостей про ситуацію при ханському дворі КІС формувала свою відомчу політику щодо розвідувальної, агітаційної та дипломатичної роботи в Криму.

За своїми завданнями ці джерела – відомча документація, звіт, але за формою – щоденники. Індивідуалізація людини при переході від середньовіччя до нових часів наклала відбиток і на службові документи, надала їм специфіку².

У Щоденнику 1744 р. відображена подорож О. Никифорова до Криму, яка стала продовженням його діяльності щодо повернення російських підданців у межі імперії за умовами Белградського миру (1739 р.). Раніше, 1742 р., ще молодий О. Никифоров у чині поручика був у Константинополі з місією повернення російських полонених з Туреччини. Він супроводжував корабель до Козлова, привезено було 56 звільнених з полону осіб, з них 5 запорожців³.

З назви Щоденника 1744 р. ми знаємо, що це вже друге його перебування в Криму. Щоденник охоплює період за серпень-листопад 1744 р. Попередньо київським генерал-губернатором М. І. Леонтєвим були узгоджені з ханом Селім-Гіреєм завдання О. Никифорова у Криму: 1. Зібрати з підвладної хану території російських підданців-християн, а також тих, хто насильницьки був навернений в іслам, і дати їм можливість у присутності Никифорова вільно підтвердити своє віросповідання; наразі всіх християн віддати Никифорову для повернення в межі імперії. 2. Російських підданців запорозьких та малоросійських козаків, які перебували на заробітках у Криму (так звані “аргати”), а також “скитаючихся по всьому Криму яко плутов” усіх до одного

зібрати й віддати Никифорову для повернення в межі імперії. 3. Для розгляду й задоволення взаємних запорозько-татарських претензій і встановлення мирних стосунків створити комісію з представництвом від запорожців, татар при посередництві російської (власне, Никифорова) та ханської адміністрації⁴.

Подорож до Криму тривала через Микитино та Перекоп. Щоденник розпочато початком серпня 1744 р. на Микитиному. По дорозі Никифоров спостерігав ногайські отари, які тяжіли до р. Білозерки, та малоросійських і запорозьких солевозів. Супроводжували Никифорова запорозькі козаки, серед них двох було призначено в комісію для розслідування взаємних запорозько-татарських претензій – Василя Сича, курінного Івана Білого та товмача Івана Саманаса. Також при Никифорові знаходився козак Полтавського куреня Григорій Білий, який добре знав “по-бусурманськи”, але мав наказ приховувати знання мови і все “выслеживать”⁵.

У Перекопі в каймакана вони залишили своїх коней, отримали свіжих та охорону до ханської столиці. Квартиру в Бахчисараї Никифорову надали в грецькому кварталі. Коло спілкування О. Никифорова в Криму – молдавський консул при хані Філіп Ушер, митрополит Гедеон, архімандрит Фелофей та знатні греки. В Криму Никифоров і запорожці в супроводі Ушера відвідали церкву пресвятої Богоматері Успенія. Після застольних розмов на квартирі Никифорова та в Гедеона про те, що татари бояться російської зброї, ханом було заборонено таке спілкування.

Офіційне спілкування Никифоров мав з ханським перекладачем Гасаном. Кілька тижнів чекав він аудієнції в хана й дозволу розпочати комісію з розслідування взаємних запорозько-татарських претензій і нарешті 7 вересня 1744 р. змушений був письмово звернутися до хана з викладом завдань свого перебування в Криму. І вже 9 вересня Никифоров і запорожці мали аудієнцію з візиром Чирчі Мегмет Алі, а 11 вересня розпочався з'їзд з призначеними від татарської сторони до слідства Диваном Ефенді та перекладачем Гасаном. Засідання проходили в спеціально відведеному приміщенні в покоях візира. Никифорова

та запорозьких депутатів пригощали кавою та цукерками. Надалі засідання перенесли на квартиру Никифорова.

У ході слідства з'ясувалося, що подані запорожцями на комісію реєстри претензій значно більші від попередніх, поданих київським генерал-губернатором хану та російським резидентом у Константинополі Вешняковим – Порті. При зведенні реєстрів виявилось, що татарська претензія значно перебільшує запорозьку. При цьому наголошувалося, що в звинуваченнях з татарської сторони багато що свідчить про причетність до пограбувань самого кошового й необхідно притягнути його до відповідальності (“написано на самого кошевого и на куренных отаманов многия крепкия пункты”)⁶. Також татари, хоча в цілому погоджувалися з запорозькою претензією, вимагали доказів, мотивуючи це нечесністю запорожців: “запорожцы уже им довольно известны понеже во время их пред сим бытности под ханской протекциею сами потайки воровали да и на них же жалобу приносили”⁷. Копія перекладу скарг від кримської сторони (окремі списки татарських скарг та претензій від едисанських, едикульських та джамбойлуцьких ногайців) за період від закінчення російсько-турецької війни (з 1739 р.) по травень 1744 р. додана до Щоденника⁸.

З боку запорожців були зауваження, що з їхньої сторони зібрано ще не всі претензії, навіть під час роботи комісії Никифорову надходили скарги про образи запорожцям від татар у Криму та степу. Також запорозькі депутати не мали повноважень задовольнити татарські претензії без дозволу київського генерал-губернатора та Війська⁹.

У зв'язку з неможливістю розібратися зі взаємними запорозько-татарськими претензіями було вирішено в майбутньому зібрати комісію в самій Січі за посередництва російських офіцерів. Скарги татар на донців та малоросіян вирішили не розглядати.

Дуже активно взявся О. Никифоров за повернення російських підданців. Щодо перебування аргатів у Криму, то татарська сторона визнавала існування цієї проблеми, хоча й зайняла двоїсту, непослідовну позицію. Так, перекладач Гасан говорив Никифорову, що вони вважали аргатів “добрыми людьми”, а

виявилось, що вони “самыя пьяницы и что заработанных денег не получили те все пропили”¹⁰. Ханський візир теж зневажливо відгукнувся про аргатів – “наши какие бедные, но ни один в Россию в наймы не идет”¹¹.

Хан заборонив своїм підданцям утримувати аргатів під страхом смертної кари й наказав місцевій владі вислати в межі Російської імперії всіх аргатів, а з Бахчисарая повинен їх був вивезти разом зі звільненими з полону сам Никифоров. Ті з аргатів, що самі звернулися до Никифорова з бажанням легально повернутися на батьківщину, отримували паспорти, інші вивозилися примусово. Власне, його стараннями з Бахчисарая було вивезено 35 аргатів – запорожців, що знайшли собі роботу та притулок за межами імперії¹². Поручик нарікав на неможливість вислати ще багатьох, які в Криму одружилися з гречанками.

Справді, серед аргатів було багато осіб, до яких російська влада мала претензії. Наприклад, така історія вивезеного Никифоровим росіянина Івана Новгородцева: під час російсько-турецької війни він служив гренадером Псковського піхотного полку і при поверненні армії з хотинської кампанії та вступі в Польщу втік в містечко Смілов, ходив по інших селах, потім 1740 р. – в Січі та по зимовниках, а в 1741 р. з російськими маркітантами (солдати-втікачі) пішов спочатку на Кубань, потім у Крим¹³.

Для повернення російських полонених Никифоров розвернув у Криму велику пошукову роботу, в цьому допомагали місцеві християни. Йому треба було неодноразово демонструвати принциповість, адже ханська адміністрація та господарі чинили опір. Іноді доводилося нелегально звільняти й відправляти полонених на батьківщину. Вночі в будинок Никифорова приходили люди, він давав їм хліб і паспорти, за допомогою запорожців переправляв з Криму.

Для захоплених у полон російських підданців, які змінили віру, Никифоров створив імпровізовану комісію за участю запорожців для доведення добровільності прийняття ісламу та виявлення факту обрізання, адже в такому разі вони не підлягали поверненню¹⁴. Складніше було, коли російські підданці не змінили віру, але й не бажали повертатися. В таких випадках Никифоров застосовував силу. Наприклад, малоросійська дівка Марія чудово

жила в бахчисарайського єврея, а її вислали на батьківщину. Такі грубі дії Никифорова викликали незадоволення в Бахчисараї – і там шукали можливість його самого вислати з Криму. Хан звертався до київського генерал-губернатора щодо припинення діяльності Никифорова в Криму, хоча сам він не вважав свою місію закінченою. Тобто кримська сторона не створила сприятливих умов для діяльності Никифорова.

Щоденник містить багато цікавих спостережень щодо проблем російсько-кримських відносин. Докладно фіксує він несприятливі умови для розвитку російської торгівлі, що склалися в Криму, – збройні напади й пограбування, здириства татарської адміністрації та яничар, введення нових видів податків, великі ціни за користування водою в степу. (Так, щоб напоїти коня, доводилося платити 4–5 башликів навіть урядовим кур'ерам, могли змусити платити за воду навіть тоді, коли варили кашу¹⁵).

Із зібраного Никифоровим матеріалу випливає, що за всім цим стоїть бажання окремих представників ханської адміністрації поліпшити своє матеріальне становище. Наприклад, уже згадуваний ханський перекладач Гасан мав при собі багато перекладачів вірмен та євреїв і організував збирання платні за послуги перекладачів з російських купців, навіть якщо їм ця послуга не потрібна – “толмаческого” 1–10 крб., а зверху того ще й “себе нимало вимають”¹⁶. Також імовірно, що Гасан надавав протекцію запорожцю Андрію Щербині, який був ватажком над групою злодіїв, що називали себе аргатами й діяли по всьому Криму. Його було заарештовано й заковано в кандали Никифоровим за ордером київського генерал-губернатора¹⁷.

Відкрив шлях для зловживань і механізм задоволення визнаних запорозьких претензій. Наприклад, у жовтні 1744 р. хан визнав претензію на 16 крб. козака Андрія Безуглого за волів. Белбек-баша-бакі був відряджений до підозрюваних селищ і зібрав гроші, при чому собі “за роботу” взяв 3 крб.¹⁸

Щодо спостережень Никифорова за ситуацією в Криму, треба вказати на ставлення татарської спільноти до французів. За враженням Никифорова, їх у Криму “не люблять, говорять, что они плуты и ни с кем в мире жить не хотят”¹⁹.

Врешті 23 жовтня Никифоров отримав розпорядження повернутися і 25 числа виїхав із Бахчисарая звичним маршрутом на Перекоп і далі до Січі. На Січі Никифоров мав консультації з кошовим та курінними, звідки виїхав до Києва 9 листопада 1744 р.

Надалі О. Никифоров був у відрядженнях у Константинополі в 1745, 1746, 1747 рр.²⁰ 1746 р. київський генерал-губернатор М. Леонтєв рекомендував його на посаду консула в Криму, зазначаючи, що хоча Никифоров і не знає мов, але він довго жив у Криму²¹. 1748 р. О. Ф. Никифорова пожалувано в штаб-офіцери²².

1749 р. О. Никифоров перебував на Січі за дорученням київського генерал-губернатора М. Леонтєва, вів комісію з розслідування взаємних претензій татар і запорожців, а також вів консультації з деякими старшинами щодо ліквідації виборності на Січі. За матеріалами Архіву Нової Січі (Спр. 11) та публікаціями джерел Скальковським А., Андрієвським А., Яворницьким Д., цей період діяльності Никифорова широко відомий²³.

Опис виборів 1749 р. на Січі було надруковано в кінці XVIII ст. відомим видавцем українського походження В. Туманським у часописі “Российский магазин” як анонімний²⁴. Та можна водночас стверджувати, що ця “выписка из записки” є адаптована для друку звітність Никифорова. Офіційне листування Никифорова цього часу було видане пізніше А. Андрієвським на основі фондів архіву київського губернського правління. Джерело видання Туманського наразі невідоме, можна припустити, що він використав офіційну звітність якогось з зацікавлених відомств (воєнного, іноземних справ тощо) або її приватний варіант.

Перебуваючи на посаді комісара у прикордонній комісії, О. Никифоров зробив цікаві спостереження про запорозький лад, але взагалі він ставився до запорожців з підозрою. Умови Коша були незвичними для російського офіцера, йому важко було враховувати традиційні інститути Січі. Як офіцер російської армії та носій охоронної дворянської ідеології, він у цілому вороже ставився до запорожців, їхнє життя було йому цікаве, але незрозуміле. Щодо татар, то ставлення до них негативне. Безпосередні контакти з ними викликали почуття настороженості²⁵. Крім того, на Січі взимку

1748–1749 рр. О. Никифорова переслідували матеріальні та побутові труднощі, він був відірваний надовго від дітей та сім'ї, хворів²⁶.

На момент призначення консулом у Крим О. Никифоров був у чині прем'єр-майора, мав значний послужний список, більшість його доручень та відряджень так чи інакше стосувалася проблем взаємин Росії з Османською імперією, Кримським ханством, запорозько-татарських прикордонних конфліктів. Також є відомості, що три роки він служив у солянній конторі²⁷. У XVIII ст. формування дипломатичних кадрів Росії ледь встигало за потребами зовнішньої політики молоді імперії. Так, паралельно з дипломатичною боротьбою з Бахчисараєм та Портою в справі дозволу відкриття російського консульства в Криму два десятиліття йшов пошук кандидатури в консули. Вибір Никифорова був не дуже вдалим – він не мав необхідного дипломатичного досвіду, не знав східних мов, його кар'єра розвивалася по воєнній лінії.

В інструкціях від КІС та комерц-колегії Никифорова в консульській діяльності орієнтовано на підтримку мирних стосунків і торгівлі з Кримом²⁸. З 1762 р. зовнішню політику Росії фактично очолював граф Микита Панін (а з листопада 1763 р. він став на чолі КІС), прихильник миру з Туреччиною. Він вважав, що поки Росія не посилиться в Європі, щодо Туреччини треба проводити політику умиротворення і паралельно укріплюватися на кордоні²⁹. Він відстоював перспективи мирного розвитку земель та організацію ефективного управління, а не витрачання грошей на масштабні війни³⁰.

Багатогранну і складну діяльність консула, на якого було покладено російською дипломатією великі завдання, відображено в його Щоденнику. Щоденник має назву "Журнал содержанной премьер майором и консулом Никифоровым во время ево следования от Никитинской заставы в Крым даже до Бахчисарая котрого месяца и числа происходило значит" і охоплює період вересня-серпня 1763 р.³¹ До Щоденника додано "Екстрат из журнала премьер-майора и консула Никифорова во время пути его от Никитинской заставы в Крым"³² та копії листування Никифорова з ханом і КІС³³.

У порівнянні з Щоденником 1744 р. це джерело має схожі структуру й завдання, але відображає напружену та різнобічну діяльність консула в Криму, на якого були перекладені, крім запорозько-татарських прикордонних конфліктів, усі проблеми російсько-кримських відносин та розвідка. Щоденник не вирізняється досконалістю стилю, відомості подаються конспективно, інформацію "з чужих уст" автор намагається передати точно та із збереженням особливостей мовлення, щоб не пропустити щось важливе, фіксує "все". Від стилю власне Никифорова, як і його незграбних дій у Криму в М. Паніна зводило щелепи³⁴.

Розпочато Щоденник 11 серпня. Цього разу маршрут був той самий, що в 1744 р., тільки супроводжували консула, крім запорожців, ще штат служителів із перекладачем від КІС В. Рубановим та слуги. 15 серпня Никифоров дістався Бахчисарая, отримав приміщення в грецькому кварталі.

Разом з Никифоровим їхав із призначенням від Київської генерал-губернаторської канцелярії капітан Бастевік, який раніше неодноразово виконував доручення в Криму. Але ще в Перекопі Бастевік страшно напився разом з місцевими вірменами й побився з яничаром. Після цього випадку його вислали з Криму. Бастевік однак устиг скласти свій Щоденник подорожі до Криму³⁵.

Консула здивувало поширення в Криму пияцтва. В Щоденнику він писав, що "тарарские мурзы и хан пьют водку свободно" і в його консульському домі "все время все приходящие, и татары тоже угощаются водкой"³⁶.

Багато місця в Щоденнику 1763 р. відводиться викладу матеріальних проблем як самого Никифорова, так і консульської місії (подарунки хану та татарським сановникам, кур'єрська служба та утримання штату, вербування та оплата інформаторів, підтримка спілкування з місцевими жителями тощо). Також треба відзначити, що життя в Криму було дуже дороге. За доносом О. Никифорова було звинувачено в розтраті виділених на консульство 4500 крб., але він зміг виправдатися перед КІС³⁷. Факти зловживань та казнокрадства справді траплялися в забюрократизованому апараті колегії³⁸.

Консульство Никифорова, якого так довго домагалася Росія, було незадалим, 1765 р. його відкликано з Криму за спробу силою повернути свого кріпака, який прийняв іслам. Дійсно, як ми бачили, Никифоров був фанатично завзятий у питаннях релігійного протистояння. Але не можна причини та обставини відкликання О. Никифорова зводити повністю на його особисті дипломатичні прорахунки, як свого часу зробив С. Соловйов. Історик вважав, що під час перебування у Криму на посаді консула О. Никифоров відзначився безтактовністю поведінки – ставився до хана як до государя першого рангу і тим дав йому привід високо думати про своє міжнародне значення, високомірно поводитися з представниками російської корони³⁹.

Відкликанню Никифорова є й інші пояснення. Так, хана Крим-Гірея, який прийняв його, було усунуто Портою, а новий хан Селім-Гірей III відмовив у прийнятті нового консула (резидента). Але з огляду на ускладнення міжнародної ситуації напередодні чергової російсько-турецької війни та недостатній фах російських дипломатів це було закономірним.

Держава відзначила заслуги колишнього консула, і О. Никифорова наказом київського генерал-губернатора І. Ф. Глебова від 10 листопада 1765 р. було підвищено в надвірні радники⁴⁰. Надалі завдяки своїм зв'язкам з агентурою в Криму Никифоров служив під началом П. Веселицького в секретній експедиції Київської воєнної канцелярії. Але навіть коли виявилось, що дубосарський воєвода Якуб-ага, завербований Никифоровим, є подвійним агентом і саме він причетний до інциденту в Балті (привід російсько-турецької війни 1768–1774 рр.), Никифорова залишили в штаті канцелярії київського генерал-губернатора ще на кілька років⁴¹.

Щоденники подорожі до Криму О. Никифорова 1744 та 1763 рр. розділяє два десятка років, вони демонструють зміни ситуації в Північному Причорномор'ї і “оживляють” історію, відому нам здебільшого з офіційних джерел.

Діяльність О. Никифорова на посаді консула у Криму впливала з загальної тенденції зростання централізації та бюрократизації всього апарату управління абсолютної монархії, строгої

регламентації справ усіх підрозділів управління та посад чиновників. Зовнішньополітичне відомство Російської імперії відчувало брак спеціалістів, особливо із знанням мов, але в порівнянні з іншими державними структурами його службовці мали вищий рівень загальної підготовки⁴². Таке становище не давало можливості повною мірою врахувати російській дипломатії складну та мінливу ситуацію в Криму. Але не можна не зважати й на той факт, що війна з Туреччиною 1768–1774 рр. була однією з небагатьох у російській історії, до якої Росія була підготовлена, в тому числі й дипломатично⁴³.

Зі сторінок щоденників постає перед нами образ вірного й навіть завзятого, але недостатньо професійного російського служачки, одного з десятків тисяч, на яких трималася воєнно-бюрократична система Російської імперії, і який, не маючи корисних зв'язків та протекції в вищих ешелонах влади, так нічого вагомого й не заслужив у своєї вітчизни. Для нас є особливо цінним джерельний матеріал щодо історії Запорожжя і Криму, політики Росії і Туреччини в Північному Причорномор'ї, який став результатом кількадесятилітньої діяльності О. Никифорова й відбився в матеріалах діловодства різних відомств Російської імперії.

³⁹ Ковальський М. П. Деякі історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії запорозьких козаків // Регіональне та загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 87–88.

⁴⁰ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М. и др. Источниковедение. – М., 2000. – С. 320.

⁴¹ Рапорты Киевского генерал-губернатора Леонтьева о возвращении из Константинополя русских пленных // Російський державний воєнно-історичний архів. – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 8. – Арк. 16–17.

⁴² Журнал поручика Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим-Гирею в Бахчисарай, 11 декабря 1744 г. // Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПІРІ). – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 69–70.

- ⁵ Там само. – Арк. 5.
⁶ Там само. – Арк. 33 зв.
⁷ Там само. – Арк. 36.
⁸ Там само. – Арк. 71–98.
⁹ Там само. – Арк. 32 зв.
¹⁰ Там само. – Арк. 7 зв.
¹¹ Там само. – Арк. 36 зв.
¹² Там само. – Арк. 123–124.
¹³ Там само. – Арк. 43 зв.
¹⁴ Там само. – Арк. 10.
¹⁵ Там само. – Арк. 66.
¹⁶ Там само.
¹⁷ Там само. – Арк. 50.
¹⁸ Там само. – Арк. 48.
¹⁹ Там само. – Арк. 11.
²⁰ Уляницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып. 6. – М., 1899. – С. 446.
²¹ Там само. – С. 416.
²² АВПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1160. – Арк. 57–58.
²³ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Скальковський А. О. Сношения Запорожья с Крымом. – Одесса, 1841; Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888; Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886; Андриевский А. А. Материалы для истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVI; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т. I. – К., 1998.
²⁴ Выписка из записки 1749 года о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые отаманы, войсковые судьи, писари и ассаулы, что обыкновенно бывало в новый год // Российский магазин. – 1792. – Ч. I. – С. 188–199.
²⁵ Бойко А. В., Грибовський В. В. Регіональне та загальне в історії // Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 109–111.
²⁶ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков... – С. 11.

- ²⁷ АВПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1160. – Арк. 57–58.
²⁸ Политическая переписка Екатерины II. – Ч. I. // Сборник РИО. – Т. 48. – СПб., 1885. – С. 376, 436, 477, 473 та ін.; Уляницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей... – С. 445–447.
²⁹ Миронова Е. М. Внешнеполитические взгляды и деятельность Н. И. Панина 1762–1772 // Автореф. дис. на соискание ученой степени к.и.н. по спец. 07.00.02. – М., 1990. – С. 76.
³⁰ Рэгсдейл Х. Просвещенный абсолютизм и внешняя политика России в 1762–1815 годах // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 3–25.
³¹ Журнал и извлечения из журнала консула Никифорова о своей поездке в Крым 10.08 – 20.09.1763 р. // АВПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1146. – Арк. 1–38.
³² Там само. – Арк. 39–67.
³³ Там само. – Арк. 69–72.
³⁴ Перминов П. Посол III класса. – М., 1992. – С. 124.
³⁵ Журнал капитана Бастевика о поездке его к Крымскому хану 2.04 – 18.04.1763 р. // АВПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1153.
³⁶ Журнал и извлечения из журнала консула Никифорова о своей поездке в Крым 10.08 – 20.09.1763 р. // АВПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1146. – Арк. 1–38.
³⁷ АВПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1160. – Арк. 57–58.
³⁸ Котова О. А. Государственная деятельность Екатерины II // Автореф. дис. на соискание ученой степени к.и.н. по спец. 07.00.02. – М., 2000. – С. 200.
³⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1965. – Кн. 13. – Т. 26. – С. 386–387.
⁴⁰ Андриевский А. А. Русские конфедераты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. – К., 1894. – С. 20.
⁴¹ Перминов П. Посол III класса... – С. 125–126.
⁴² Турилова С. Л. Руководство внешней политикой России // История внешней политики России. XVIII век (От Семилетней войны до войны России против Наполеона) / Серия "История внешней политики России конца XV века". – 1917 г. – Вып. 4. Под ред. Игнатъева А. В., Г. С. Санина, В. Н. Пономарева и др. – М., 2000. – С. 256–257; Троицкий С. М. Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972. – С. 398–406.
⁴³ Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / Под ред. Нежинской Л. Н., Игнатъева А. В. – М., 1999. – С. 53.